

CZESŁAW MIŁOSZ ÎNTRE EUROPA ȘI AMERICA

Constantin Geambașu

Pentru Czesław Miłosz hotărârea de a-și părăsi țara a constituit vreme îndelungată - așa cum rezultă de altfel din majoritatea eseurilor sale - sursa unor frământări puternice, a unor reflecții și idei care, așternute pe hârtie, se vor constitui în adevărate incursiuni în istoria și cultura europeană. Încercând nu atât să se justifice față de sine și de ceilalți, cât să deslușească până la capăt rațiunile opțiunii întreprinse, autorul ajunge, de fapt, la structura intimă a profilului intelectualului răsăritean, confruntat cu evenimente și realități pe lângă care nu poate trece fără a fi profund marcat.

Aceste îndoieli, mai ales în primii ani de ședere în străinătate ca emigrant, transpar cu precădere în paginile volumelor *Europa natală*¹ și *Ținutul Ulro*², alături de numeroase informații și aprecieri care dovedesc un impresionant efort de reconstrucție axiologică. Miłosz se confruntă cu formularea unor opțiuni referitoare la afirmarea artistică într-un mediu străin. Un anumit sentiment de clausturare și de însingurare pune stăpânire pe el, chiar dacă - așa cum reiese din multe secvențe ale cărților pomenite - s-a bucurat de ajutorul și prietenia a numeroși oameni, atât în Franța, cât și în Statele Unite. „Integrarea” în noul context, dincolo de dificultățile de ordin material, ridică probleme de comunicare spirituală, de înțelegere a unui mecanism de percepere și de gândire oarecum diferit de cel răsăritean. Se prefigurează, printre altele, destinul dramatic al confruntării cu propria libertate.

¹ Vezi Czesław Miłosz, *Europa natală*, trad. de C. Geambașu, București, Editura Univers, 1999.

² Czesław Miłosz, *Ținutul Ulro*, trad. de C. Geambașu, București, Editura Allfa, 2003.

Scrisul devine în aceste condiții o „condamnare” și o salvare în același timp. Scriind, autorul se eliberează și se reîncarcă totodată. Un impuls puternic îl constituie dorința de a înțelege și de a explica, privind din interior, dar și de la o anumită distanță, condiția și fizionomia intelectualului din Est, firește fără a fi scos din interconexiunile sale cu celelalte categorii de oameni¹.

Încă de la început, Miłosz își dă seama că în Occident percepția despre realitățile Europei de Est este și deformată, și incompletă. Puțini occidentali înțelegeau cu adevărat ce se întâmpla în relațiile dintre Polonia și Rusia, sau dintre Polonia și Lituania. Însăși genealogia diferită a inteligenței răsăritene, precum și încărcătura semantică diferită a unor concepte sociologice (burghezia, de exemplu) impuneau o anumită clarificare pentru a reduce dimensiunile confuziei. Credibilitatea reflecțiilor și comentariilor lui Miłosz vine și din faptul că el privește cu precădere lucrurile din interior, așezându-le totuși, atunci când e nevoie, în relație comparată, sporindu-le astfel conotațiile. Experiența și trăirile personale (anii de studenție la Vilnius, activitatea prestată la Varșovia, participarea la mișcarea conspirativă din perioada ocupației fasciste, primii ani ai instaurării puterii comuniste, contactul cu lumea occidentală etc.) oferă demersului autenticitatea necesară.

În cadrul acestui demers un loc important îl ocupă formarea stereotipiilor și a prejudecăților naționale și culturale, aspect extrem de vizibil în spațiul limitrof sau în teritoriile multinaționale, cum este, de exemplu, cel baltic, căruia Miłosz îi acordă o atenție deosebită în majoritatea eseurilor sale. Sensibil la problema naționalităților și a implicațiilor pe care le pot avea grupurile etnice într-o anumită zonă, cum este, de pildă, cea lituaniană, autorul se dovedește preocupat nu numai de înțelegerea istorică în sine a acestor probleme, ci în primul rând de identificarea obstacolelor de comunicare și de eliminarea acestora². În comparațiile pe care Miłosz le face între cultura din Estul Europei și cea

¹ Cf. Aleksander Fiut, *W stronę Miłosza*, Cracovia, 2003, p. 89-98, 211-217; Joanna Pyszny, „Sprawa Miłosza”, *czyli poeta w czyścú*, în *Poznawanie Miłosza*, część pierwsza 1980-1998, red. Aleksandr Fiut, Cracovia, 2000, p. 53-81.

² Vezi și Tomas Venclova, *Eseje. Publicystyka*, Sejny, Editura Pogranicze, 2000, p. 191-198.

occidentală sau americană se întrezărește prezența unui stereotip de manifestare a atitudinii. Europeanul din Est dovedește adesea o anumită timiditate în raport cu cultura occidentală. În locul unei abordări îndrăznețe și originale a acesteia, predomină reflectarea și preluarea ei. Admirația față de această cultură acționează stereotipic, manifestându-se chiar înainte ca europeanul estic să vină în contact cu ea. „Într-un anume fel - scrie Miłosz - mă pot considera un european estic tipic. (...) Calitățile sale: aviditatea intelectuală, pasiunea în discuții, intuiția ironiei, prospețimea sentimentelor, imaginația geografică provin dintr-un esențial cusur: el rămâne totdeauna un imatur, fiind guvernat de un brusc aflux sau reflux al haosului interior”¹. Forma și haosul, concepte esențiale și în opera lui Gombrowicz, reprezintă antinomia fundamentală a universului răsăritean. Forma, omogenitatea și ordinea se dobândesc însă în societățile stabilizate. „Exemplul meu - continuă Miłosz - este concludent pentru a constata ce mare efort necesită însușirea unor tradiții contrare, norme și impresii exagerat de bogate, adică așezarea lor într-o oarecare ordine. (...). În mediul meu, aproape fiecare om întâlnit era altfel, nu numai datorită specificului său propriu, ci ca reprezentant al unui grup, al unei clase sau al unui popor. Unul trăia în secolul al XX-lea, altul în secolul al XIX-lea, un altul în secolul al XVI-lea. Ajungând la vârsta maturității, purtam în mine un muzeu care se mișca și se deforma”². Se enunță aici o altă antinomie proprie spațiului răsăritean, și anume aceea dintre civilizație și istorie. Se conturează totodată revolta împotriva Istoriei, care a acționat secole la rând restrictiv și distructiv, generând forme dezintegratoare și haotice³. Miłosz nu concepe Istoria ca pe o necesitate implacabilă, care acționează după modelul legilor naturii, ci într-un context mai larg, ca pe o sarcină morală, ca pe un domeniu umanist creator de valori. „Memoria este forța noastră, a celor din «cealaltă Europă»”, avea să afirme mai târziu scriitorul în cuvântul rostit cu ocazia decernării Premiului Nobel (1980). Nu avem voie să trecem indiferenți pe lângă crimele și nedreptățile semenilor, să lăsăm să crească uitarea „ocolind

¹ *Europa natală*, p. 73.

² *Ibidem*, p. 73-74.

³ Vezi *Gamma sau robul istoriei*, în *Gândirea captivă. Eseu despre logocrațiile populare*, Humanitas, București, 1999, p. 138-172; C. Geambașu, *Czeslaw Miłosz în căutarea identității artistice*, în *Ipostaze lirice și narrative*, Ed. Medro, București, 1999, p. 11.

rugurile victimelor înainte ca flacăra să se fi stins”. Pentru Miłosz sistemul axiologic se concentrează cu precădere asupra valorilor individuale. Conceptele generale - Patrie, Popor, Interes general etc. - atât de vehiculate în epoca romantică și folosite abuziv în anii comunismului - au determinat sacrificarea personalității individului. Prețuind mai mult axiologia individuală decât acele valori generale care, de multe ori, au servit doar ca pretext pentru afirmarea elitelor puterii, Miłosz se apropie de concepția personalistă a conaționalului său, papa Ioan Paul al II-lea. În sistemul de comportament și de gândire, pentru a ajunge la *Forma* din țările stabilizate, trebuie să ne conducem după valoarea individului ca persoană, ca ființă unică și inalienabilă, care prin voință personală își poate determina propriile acțiuni.

Concepția individualistă a lui Miłosz reprezintă o confirmare a spiritului său democratic și un atribut al unei viziuni generoase asupra umanității. Ea decurge totodată din dorința firească de a conferi un sens sacrificiilor și experiențelor tragice care au marcat profund și nefast spiritul europeanului din Est. Această concepție transpare și din țesătura altor eseuri importante, publicate în volumele ulterioare. O mărturie în acest sens o constituie volumul *Privind dinspre Golful San Francisco*¹. Urmărirea și înțelegerea destinului și rolului altor popoare, alcătuirea trăsăturilor lor identitare și mentale de-a lungul timpului, în pofida dificultăților pe care le ridică un asemenea demers, au făcut parte dintre preocupările constante ale scriitorului. În America, Miłosz a trăit o perioadă destul de lungă, a lucrat ca profesor de literaturi slave la Universitatea din Berkeley, cunoscând de aproape numeroase realități concrete, dar și contextul în care a evoluat spiritul american al secolului trecut. Dispunând de experiența și metodologia necesare, autorul și-a propus o incursiune prin spațiul american privit dinspre Golful San Francisco, în a cărui apropiere a locuit. Încă de la început s-ar putea afirma că trăsătura fundamentală a spiritului american - vocația Americii – ar consta într-o anumită dualitate: disperarea și succesul. În jurul acestei dualități curg ideile din majoritatea eseurilor. În comparație cu europenii, americanii cunosc mult mai bine cheia succesului, dar în același timp ei sunt marcați de un acut sentiment de clausturare, un fel de nihilism pe care îl manifestă îndeosebi generațiile tinere.

¹ Czesław Miłosz, *Widzenia nad zatoką San Francisco*, Cracovia, 2000.

Succesul Americii a fost și este posibil în continuare datorită anumitor calități incontestabile, cum ar fi, de exemplu, lucrul bine făcut și respingerea autosuficienței. Virtutea americană – practică în fiecare zi - înseamnă o anumită distanțare față de ceea ce realizezi, fiind sinonimă cu conștientizarea limitelor proprii și a posibilităților de perfecționare continuă. În lumea americană - de altfel, nu numai acolo - două elemente au caracter determinant: religia și știința, sau spiritul biblic și tehnologia. De aici recurența lor în paginile eseurilor. Pornind de la ideea că întreaga lume traversează o puternică criză a conștiinței culturale, generată de incongruența dintre limbajul religios și cel științific sau, mai exact, dintre raționalitate și religiozitate, Miłosz caută neliniștit, dar consecvent, soluții pentru depășirea acestui impas. În acest sens, el consideră ca absolut necesară reordonarea imaginației noastre spațiale. A existat dintotdeauna dorința firească a omului de a ordona lucrurile învățate „în ansambluri armonioase, susținute de simboluri”, cu alte cuvinte, de a forma o anumită concepție despre sine și despre lume. O asemenea imaginație are valoare de reper existențial. Din păcate, „ansamblurile armonioase” se alterează cu timpul sau se pierd și în acest caz – așa cum susține Miłosz –, imaginația funcționează în gol, lăsându-se invadată de nonsens sau trecând la instaurarea unei alte ordini pe baza materialelor disponibile. Imaginația noastră are permanentă nevoie de „credința într-o umanitate mai bună”, manifestând repulsie față de nimicnicie și haos, dar mai ales de o anumită perspectivă care să-i permită să depășească distanța dintre un prezent concret și un mâine ipotetic. Autorul atrage atenția asupra stabilității naturii umane, de aici atitudinea pozitivă generală față de religie și admirația față de arhetipurile reflectate în religie. Credința, religia, confesiunile, practicile religioase, toate acestea alcătuiesc un mecanism complex, care merită explicat pentru a înțelege mai bine cum anume se manifestă și chiar cum se nasc și se dezvoltă ele. Credința este privită ca „taină a libertății individuale”. Un mare rol îl deține în acest sens ritualul care construiește un spațiu sacru între participanți. Acest spațiu „interuman” este absolut necesar în contextul amenințărilor care pândesc la fiecare pas ființa umană. O primejdie o vede Miłosz în promovarea prin mass-media a violenței, dar mai ales în structura învățământului american, care a devenit un fel de școală de „exersare întru nihilism”, căci „pedagogii americani nu au ei înșiși

niște credințe fundamentale pe care ar putea să se sprijine”. Deși ar părea un calificativ extrem de dur, totuși el trebuie privit mai curând ca un semnal de alarmă la adresa educației în general, obligată să se bazeze întotdeauna pe repere și obiective concrete, pe motivații și idei directoare, cu finalitate constructivă.

O altă problemă, nu doar americană, extrem de sensibilă, asupra căreia ar trebui să reflectăm, se referă la zona nedreptăților și injustițiilor sociale, la care, datorită mijloacelor de comunicare în masă, are acces un număr tot mai mare de oameni. Se înregistrează și se receptează în felul acesta o arie mult mai extinsă a prezenței Răului. Reacția firească împotriva Răului este revolta, iar extinderea acestuia oferă justificare orgiilor masochiste ca formă de protest, fără a se vedea însă dimensiunea variată a ipostazelor de manifestare a fenomenului.

Miłosz a ocolit sau a evitat în mod conștient confruntarea cu haosul generator de previziuni sumbre, îndeosebi la nivelul valorizării. În acest sens, scrisul are o funcție importantă, oarecum protectoare, devenind un fel de „gospodărie a speranțelor și intențiilor”. Totuși realitatea geografică americană nu permite un asemenea adăpost sau refugiu. Întinderea munților masivi și a oceanului nemărginit stârnește neliniște și dezechilibru. Este interesantă din acest punct de vedere comparația dintre peisajele europene și cele californiene: „Peisajele Europei sunt o metaforă a întregului ei trecut, a particularităților, a atașamentului afectiv față de ceea ce este local, față de înălțarea lentă a orașelor, față de nașterea unor ansambluri mai mari. Orașul-abstracțiune și teatrul abstract al Naturii, ca locuri prin care treci, sunt o metaforă a Americii. Totul se află în afara lui, iar pasagerul din avion se uită la televizor când, sub el, se perindă lanțuri muntoase, pustietăți, câmpii cultivate”¹. Miłosz consideră că locuitorii Americii suferă de „anemie ontologică”, boală cauzată de „insuficiența detaliului din copilărie, de înlocuirea lui cu un prefabricat”. Printre simptomele unei asemenea boli se află și „sentimentul zadarnic de a tinde spre propriul centru, astfel încât niciodată nu te poți convinge dacă ești cu adevărat și dacă ești identic cu tine însuși”. De aici nu mai este decât un pas până la sentimentul de singurătate sau de înstrăinare față de sine și față de ceilalți. „California – consideră Miłosz – este locul, unde poți sorbi zilnic băutura alienării

¹ *Widzenia...*, cap. 9.

perfecte”. Această atitudine sau reacție față de peisajul natural, față de Natura în sine transpare în numeroase pagini, dar cel mai bine este formulată în poezia consacrată poetului american Robinson Jeffers, un adept împătimit al Naturii organice, primare, ancestrale, stihinice, și un dușman înverșunat al civilizației și naturii umane, în care vede sursa principală a dezechilibrelor naturale. Dincolo de această opoziție de viziuni poetice (spre deosebire de Jeffers, Miłosz este adeptul unui univers umanizat, deasupra căruia veghează ochiul divinității), se pătrunde într-o zonă mai degrabă filosofică, vizând disputa dintre susținătorii armoniei universale și maniheiștii tot mai incisivi în ultima perioadă. Autorul constată o schimbare de atitudine spirituală, determinată de conștientizarea sacrificării ființei individuale „în numele unei uriașe transformări ce se petrece fără vreun scop anume”. Această inutilitate sau indiferență înscrisă în structura cosmosului îi creează omului un sentiment de angoasă, de amenințare și de apărare totodată. Fără o trimitere expresă la mitul camusian al lui Sisif, reflecțiile aparțin aceluiași gen (dificultatea omului de a accepta fără nici un fel de explicații existența în sine, de a se supune, în pofida revoltei). Miłosz numește neomaniheism această revoltă sau mai degrabă înverșunare.

Această „rătăcire” a spiritului uman în efortul de a se opune unui univers „care nu cunoștea nici Binele, nici Răul” s-a accentuat o dată cu îndepărtarea de Dumnezeu. În acest context, confesiunea pe care o face autorul capătă o conotație tulburătoare: „regăsesc în mine convingerea, puternic înrădăcinată, a singurătății mele ca om în fața unui spațiu nemărginit, mobil și gol, fiindcă nu se aude dinspre el nici o voce în limbajul meu, apropiat și accesibil mie”¹. Americanii au simțit destrămarea ierarhiei spațiului, extrem de important pentru credinciosul de rând: „Pogorârea și Înălțarea sunt cei doi poli ai spațiului religios, fără de care credința se preschimbă într-o spiritualitate pură, lipsită de orice suport imaginativ, ceea ce nu este deloc ușor pentru oameni”². O dată cu îndepărtarea de modelul fizicii newtoniene s-a produs, la nivelul imaginației, eliberarea dintr-un spațiu încrămăciat, fără totuși ca omul să înceteze a mai simți nevoia implacabilă a senzorialului ca suport palpabil al acestei imaginații. Spațiul concret, receptat pe cale senzorială, se împletește

¹ *Widzenia...*, cap. 6.

² *Widzenia...*, cap. 8.

cu un spațiu intențional, existent în imaginația noastră (Dumnezeu sau un alt scop anume, bine orientat), necesar, stimulat, deschizător de perspectivă și de stabilitate. Aceste ipostaze ale spațiului se regăsesc în arta americană. Poeții tineri, de pildă, recurg la trecut, precum romanticii, văzând în prezent doar sterilitatea, plictiseala și angoasa unor „oameni goi pe dinăuntru”, lipsiți de credință religioasă. Miłosz insistă asupra fenomenului subculturii – fenomen firesc până la un punct și trecător ca atâtea alte mode -, dar el atestă un simptom neliniștitor, și anume acela de scindare a Americii în două părți ostile. Divizarea în „spirite nobiliare pure” și „oameni de rând” există nu doar în America, ci și în Europa. Apartenența la intelectualitate a dus fie la separarea vizibilă de „mase”, fie la legarea speranțelor de variate categorii sociale în vederea transpunerii diferitelor obiective concepute de sferile de sus. Miłosz vorbește chiar despre o stare de nefericire a americanului de rând, nevoit să trăiască oarecum artificial și convențional și să se exprime într-un limbaj care nu mai este al lui, fiind înlocuit cu unul plat și fals al mass media. Deși nu a învățat să se plângă de această stare, amânarea sau marginalizarea năzuințelor sale îi generează sentimente de frustrare și de agresiune. Aceste sentimente se intensifică pe măsură ce el simte că spațiul senzorial și-a schimbat direcția și a început să capete o configurație circulară, iar cel intențional, în loc să se apropie, se îndepărtează.

O altă problemă „americană”, care poartă în sine semnul scindării, se referă la relația dintre albi și negri. „Aproape nimeni nu-i iubește cu adevărat pe negri”, afirmă categoric Miłosz, străduindu-se să afle de ce se întâmplă astfel pe baza unei analize cu certe virtuți imagologice despre relația dintre identitate și alteritate. Printre altele, analiza lasă să se întrevadă sentimentul dezamăgirii în privința cunoașterii omului ca ființă și imposibilitatea de a fi trasate granițe clare și durabile între atributele umane.

Trecând la realizările remarcabile din domeniul științei și al tehnologiei, Miłosz descoperă alte însușiri ale spiritului american. De pildă, o explicație a acestor realizări rezidă în aroganța „eului”, concentrat asupra sa, fără „a scormoni visele bătrânului Faust”. O altă explicație ține de esența capitalismului american, care s-a realizat prin amploare, inventivitate și risipă, spre deosebire de capitalismul european, bazat pe o puternică pasiune și avariție. America a reușit să creeze un nou sector al economiei, pe care îl

reprezintă universitățile, institutele de cercetare, laboratoarele în care se investesc miliarde de dolari. Europa occidentală nu a reușit să facă acest lucru, știința fiind percepută acolo drept preocupare a unei elite restrânse: „Generozitatea capitalului privat a inițiat în America dezvoltarea universităților și a institutelor de cercetare, la care s-au adăugat ulterior bani din impozite. Avariția capitalului privat în Europa a împiedicat așezarea unor asemenea temelii și este îndoielnic dacă vistieria statelor va reuși vreodată să recupereze o întârziere care, în loc să se reducă, crește mai mult”¹.

Lecția de antropologie culturală pe care o oferă Miłosz arată limpede că adevărul despre America este polisemantic, situându-se adeseori dincolo de poveste și mit (predominante în western). Măreția americană s-a înălțat pe un trecut mai puțin glorios, pe o luptă continuă și pe suferințe grave. Din acest punct de vedere, cazul american se înscrie în legitatea universală a zidirii cu prețul sacrificiului.

Viziunea lui Miłosz asupra Americii, oricât de subiectivă ar fi ea, reprezintă o altă izbândă a gânditorului polonez, aflat permanent sub semnul uimirii și al admirației și însoțit de gândul nobil de a găsi răspuns la multe întrebări care îl frământă pe omul contemporan.

¹ *Widzenia...*, cap. 33.